

Boekbespreking

H. Heckhausen, *Motivation und Handeln*. Lehrbuch der Motivationspsychologie. Springer-Verlag, Berlin, 1980, 785 pp., DM. 68,-/ f 90,-. ISBN 3 540 098119.

Heinz Heckhausen – werkzaam aan de Ruhr-Universität te Bochum, West-Duitsland – is reeds 30 jaar werkzaam in het onderzoeksgedebied van de motivatie. In deze periode is geleidelijk de behoefte gegroeid aan het schrijven van dit boek over motivatie. Het boek heeft het karakter van een overzichtswerk waarin veel theorieën en vooral ook motivatiepsychologisch onderzoek zijn samengebracht. Voor een deel gaat het daarbij om onderzoek waaraan de auteur zelf bijdragen heeft geleverd. De theorieën die besproken worden zijn niet nieuw. Wel nieuw zijn het overzichtskarakter en de lijnen waarlangs al het beschikbare materiaal geordend wordt.

Het boek is geschreven voor een drietal doelgroepen. De eerste is die van studenten in de pedagogiek en de psychologie die zich willen inwerken in het gebied van de motivatie. De eerste acht hoofdstukken van het boek zijn inleidend en geschreven met het oog op de 'beginnende' student. De tweede doelgroep is die van de onderzoekers. Zij worden geacht selectiever te kunnen omgaan met theorieën en onderzoek. Zij kunnen een keuze maken uit voor hen belangrijke onderwerpen en nagaan hoe Heckhausen deze behandelt. Van hieruit kunnen zij verder werken. Tenslotte is er de groep van docenten die resultaten van motivatiepsychologisch onderzoek willen doorgeven. Voor elke doelgroep geldt, dat het boek zeer rijk is aan informatie. Ik zal van elk hoofdstuk een korte schets geven van de inhoud.

In hoofdstuk 1 leidt Heckhausen de lezer in in het werkterrein van de psychologie van de motivatie. Het hoofdstuk lijkt me verplichte stof voor alle doelgroepen aangezien hierin de perspectieven geschetst worden van waaruit men het onderwerp motivatie kan benaderen. Het voornaamste doel van het empirisch onderzoek naar de motivatie is een verklaring te geven van het doelgerichte handelen van mensen en van de psychische activiteiten die gericht zijn op het verwezenlijken van doelen. Uit alle hem bekende onderzoekingen heeft hij acht probleemgebieden gededuceerd. Deze probleemgebieden definiëren de typen van vragen die door de motivatiepsychologie beantwoord moeten worden. Zij hebben betrekking op 1. de classificatie van nagestreefde doelen dan wel motieven in motiefklassen, 2. de ontwikkeling en

verandering van motieven, 3. de meting van motieven, 4. de rol van situatiegegevens bij het oproepen van motieven, 5. motivatiewisselingen, 6. de doelgerichtheid van de motivatie en strategieën bij het oplossen van motivatieconflicten, 7. zelfregulatieprocessen in de motivatie, en 8. de invloed van de motivatie op het waarneembare gedrag. Heckhausen heeft in het empirisch onderzoek vijf onderzoekstrategieën aangetroffen. Deze worden beschreven in termen van het al dan niet aanbrengen van variaties in de situatie en van de wijze waarop de theoretische begrippen motief en motivatie worden gehanteerd. De eerste drie probleemgebieden die Heckhausen noemt, vergen niet noodzakelijk experimenteel onderzoek waarin situatiegegevens systematisch worden gemanipuleerd. Mensen kunnen gewoon mededeling doen van hun interne doelen of motieven. In de laatste vijf probleemgebieden gaat het om het actueel worden in het handelen van een bepaald motief of motieven in relatie tot systematisch gevarieerde situatiegegevens (motivatie). Het psychologische experiment is hier bijna steeds de aangewezen onderzoeksmethode. Deze koppeling van probleemgebied en onderzoekstrategie is één van de rode draden die door het boek geweven is. Een belangrijk vraagstuk dat de hele geschiedenis van het motivatie-onderzoek doortrekt, is dat van de lokalisering van oorzaken (variantiebronnen) bij het verklaren van individuele verschillen in het gedrag. De auteur toont aan dat binnen de motivatiepsychologie, zowel de eigenschapstheoretische ('trekken') benadering als de situationistische benadering tekorten vertonen. Hij kiest voor een interactionistisch standpunt. Dit betekent voor hem dat individuele verschillen worden geformuleerd in termen van cognitieve processen die het motivationele handelen reguleren. Het zijn deze cognitieve processen die de relatieve stabiliteit en consistentie in het handelen verklaren. Betreffende de relaties tussen individuele reguleringsprocessen, situatiegegevens en handelingskenmerken, ontwerpt de moderne motivatiepsycholoog modellen en theorieën. Deze interactionistische benadering is een tweede draad die door het boek loopt.

Hoofdstuk 2 biedt een summier overzicht van de geschiedenis van de motivatiepsychologie ruwweg vanaf 1900. In het overzicht worden alle personen genoemd die in de loop van de geschiedenis een betekenisvolle bijdrage hebben geleverd aan het motivatie-onderzoek. Heckhausen gaat uit van vijf pioniers. Deze zijn: W. McDougall met de instincttheorie, de Duitse psycholoog N. Ach en S. Freud met een cognitietheoretische opvatting, E. Thorndike met de leerpsychologische benadering en I. Pavlov met de

activatietheorie. Heckhausen duidt aan hoe volgelingen verbonden zijn met elk van deze hoofdstromingen en op welke wijze zij elkaar onderling beïnvloeden. Het overzicht wordt besloten met een fraai schema waarin de relaties tussen de ongeveer 40 hoofdvertegenwoordigers zijn afgebeeld. Een saillant detail is dat Heckhausen zichzelf hierin geen plaats gund heeft.

Hoofdstuk 3 behandelt de eigenschapstheorieën over de motivatie. Het gaat om die theorieën waarin het accent bij het verklaren van het gedrag ligt op de persoon, die is 'uitgerust' met motieven. De auteur bespreekt achtereenvolgens Ph. Lersch, R. B. Catell, W. McDougall, A. Maslow en H. Murray. Deze theorieën hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat relatief weinig aandacht besteed werd aan de situationele kenmerken van het gemotiveerd handelen.

In de theorieën die in hoofdstuk 4 besproken worden ligt juist het accent op de situatie. Er komt een scala van zeer heterogene situatieve determinanten van het gemotiveerd handelen aan bod. De auteur bespreekt o.m. de door instructie veroorzaakte determinerende tendenties (o.a. de Ach-Lewin-controverse), de momentane behoeftetoestanden en driftsterkte (Hull en volgelingen), de door de situatie opgeroepen conflicten (N. Miller), activeringstoestanden (Berlyne) en cognities die het resultaat zijn van een beoordeling van de situatie (Festinger). De auteur laat de theorieën convergeren naar het hoofdprobleem van het motivatie-onderzoek, nl. hoe kunnen we het nastreven van doelen verklaren? De verklaring berust volgens Heckhausen op twee theoretische begrippen: de waarde (valentie) die een doel heeft en bepaalde typen verwachtingen (anticipaties) die verbonden zijn met een doel.

Aan de verklaring van motivatie door de begrippen verwachting en waarde, is hoofdstuk 5 gewijd. De centrale stelling van Heckhausen is dat alle tegenwoordige motivatietheorieën convergeren in een model waarin de verwachting multiplicatief verbonden is met de waarde die aan het doel gehecht wordt. (verwachting-maal-waarde theorieën). De uiteindelijke keuze van een bepaald doel, zo wordt aangenomen vanuit dit model, is het resultaat van een cognitief proces, waarin de waarde van alternatieve doelen wordt gewogen met de subjectieve waarschijnlijkheid (verwachting) deze te bereiken. Uiteindelijk wordt dát doel gekozen waarvan het produkt van de waarde en de kans het te kunnen bereiken maximaal is. Heckhausen toont aan dat de twee begrippen waarde en verwachting reeds opgenomen waren in de veldtheorie van K. Lewin en de theorie over doelgericht gedrag van E. Tolman. Ook hun experimenten bevatten steeds operationalisaties van deze beide begrippen. De auteur laat tevens zien hoe de Amerikanen Vroom het oorspronkelijke model verder heeft ontwikkeld door aan te tonen dat niet alleen de handeldingsdoelen valentie hebben, maar ook de gevolgen, die het bereiken van een doel met zich meebrengen.

Het middendeel van het boek, de hoofdstukken 6, 7 en 8, wordt gewijd aan motieven zoals angst, prestatie, aansluiting (affiliatie), macht, hulpbereidheid en agressie. In hoofdstuk 6 biedt de auteur een voortreffelijk overzicht van nagenoeg alle methoden die gebruikt zijn om motivationele disposities te meten. Elke methode wordt geplaatst tegen de achtergrond van de betreffende motivatietheorie. Hierdoor wordt inzichtelijk hoe testconstructeurs zoals McClelland, Heckhausen, Schmalz, Hermans e.a. aan hun te operationaliseren begrippen kwamen. Hoofdstuk 7 gaat over aansluiting (affiliatie) en macht als sociale motiefdisposities. Opvallend m.b.t. het affiliatiemotief is dat de hoeveelheid onderzoek gering is. Heckhausen baseert zijn overzicht voornamelijk op één bron uit 1974. Verder valt op in de bespreking van het onderzoek naar het affiliatiemotief dat geen relatie is gezocht met theorieën over de ontwikkeling van de sociale cognitie. Het onderzoek naar macht wordt besproken vanuit de motivationele invalshoek. De auteur besteedt veel aandacht aan de operationalisering van het machtsmotief in de Thematische Apperceptie Test. Hoofdstuk 8 biedt een inleiding in het verschijnsel prosocial gedrag (altruïsme) en een overzicht van de motivatietheorieën over agressie.

De 'beginnende' student die de eerste acht hoofdstukken heeft bestudeerd, komt nu voldoende beslagen ten ijs om met de inhoud van de overige vijf kennis te maken. Wat van deze vijf hoofdstukken opvalt is dat de auteur zich nagenoeg volledig heeft toegespit op een bespreking van recente ontwikkelingen in het prestatie-motivatie-onderzoek.

Hoofdstuk 9 handelt over het risico-keuze-model van Atkinson en revisies die vanaf 1975 op dat model zijn gekomen. Kenmerkend voor Atkinson is dat hij het oorspronkelijke verwachting-maal-waarde-model uitbreidde, zodanig dat de motieven hoop op succes en vrees voor falen een centrale plaats kregen. Hierdoor kon hij o.m. interindividuele verschillen verklaren in de keuze tussen taken van verschillende moeilijkheidsgraad (aspiratieniveau). Heckhausen laat de tekorten zien in deze mathematisch geformuleerde theorie van Atkinson. Een verwaarloosd aspect was nl. de oriëntatie op de toekomst bij de proefpersoon. Veel onderzoek vond plaats in het laboratorium met kunstmatige taken, die de persoon als gesloten ervaart direct na beëindiging van het experiment. De meeste handelingen echter in situaties die het karakter hebben van een prestatiesituatie blijven ook na hun voltrekking betekenis houden naar de toekomst toe. Ze openen bijv. nieuwe handelingsmogelijkheden of ze zijn gesteld met het oog op het bereiken van een verder in de toekomst gelegen doel. Dit gegeven, dat in de 50'er jaren reeds door de Belgische psycholoog J. R. Nuttin naar voren werd gebracht onder de benaming 'gesloten' en 'open' taken, is mede onder diens invloed door J. Raynor tot kern gemaakt van zijn instrumentele motivatietheorie.

Hoofdstuk 10 is een op zichzelf staand deel met een

introdactie in de verschillende attributietheorieën. In dit hoofdstuk worden de bouwstenen aangedragen om cognitieve processen van gemotiveerd handelen te verklaren. De attributietheorieën hebben nl. als object de verklaringen (oorzaken) die personen geven voor de resultaten van geïntendeerde handelingen.

In hoofdstuk 11 wordt besproken hoe mensen oorzaken percipiëren in situaties waarin zij, uitgaande van een bepaalde maatstaf, een succes (slagen) of een mislukking (falen) ervaren. De auteur bespreekt uitvoerig de pogingen die zijn gedaan in de onderzoeksgroep van de Amerikaan B. Weiner om de gepercipiëerde oorzaken te ordenen. Duidelijk wordt dat de attributietheorie een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de nieuwe interactionistische benadering in de motivatiepsychologie. Motivatie kan opgevat worden als een proces van zelfbeoordeling. De persoon stelt zich een doel en legt zichzelf maatstaven op waaraan het handelingsresultaat kan worden beoordeeld, zowel bij een succes als een mislukking zoekt hij naar oorzaken, de gevoelens die ontstaan worden gedetermineerd door wat de persoon als oorzaak ziet voor het bereikte handelingsresultaat.

Hoofdstuk 12—het belangrijkste hoofdstuk in het boek—biedt een bespreking van de nieuwe modellen in het motivatie-onderzoek. De kern van de boodschap luidt, dat onderzoek naar de motivatie moet starten vanuit een model waarin motivatie uiteengelegd is in motiefcomponenten waartussen de relaties duidelijk zijn geformuleerd. Voorbeelden van dergelijke motiefcomponenten zijn: verschillende soorten verwachtingen, het aspiratieniveau, de diepte van het toekomstperspectief, attributiepatronen voor succes en falen. In dit hoofdstuk worden die nieuwe theorie-ontwikkelingen genoemd, die uitgaan van een opsplitsing van het begrip prestatiemotief. Bij lezing blijkt dat er nog lang geen sprake is van eenheid in opvatting. Het in hoofdstuk 11 besproken zelfbeoordelingsmodel is slechts één model; daarnaast bestaat nog de zelfconcepttheorie over prestatieactivatie. Verder schetst Heckhausen een model waarin hij de verschillende verwachtingsconcepten uit de theorieën van Atkinson, Vroom en Raynor met elkaar verbindt.

Het thema in hoofdstuk 13 'Motivatie-ontwikkeling en motiefverandering' gaat uit van de opvatting dat het motief gezien moet worden als een systeem van afzonderlijke variabelen. Enerzijds zijn daar de motiefvariabelen, zoals het aspiratieniveau, attributiepatronen en zelfbeoordeling, anderzijds zijn er situationele variabelen, zoals de moeilijkheid van de taak en referentienormen (bijv. de maatstaf die de persoon aanlegt op grond van eerder geboekte prestaties in een type opgaven). Elk van deze variabelen veronderstelt de ontwikkeling van bepaalde cognitieve vaardigheden. Heckhausen analyseert welke vaardigheden noodzakelijk zijn en beschrijft hiervan de ontwikkeling. Deze beschrijving vindt plaats in attributietheoretische termen. Tevens laat hij zien in

welke cognitieve variabelen interindividuele verschillen kunnen ontstaan. Bijzonder aardig is de bespreking van het meest recente socialisatie-onderzoek waarin werd nagegaan hoe de opvoedingscondities bijdragen tot het ontstaan bij kinderen van interindividuele verschillen. De auteur besluit met een overzicht van de onderzoekers die interventieprogramma's hebben ontwikkeld teneinde motiefveranderingen te kunnen bestuderen. Hieruit resulteert een onderwijsleermodel ter optimalisering van de motivatie in het onderwijs. Gelet op de componenten, moeten we concluderen dat de zelfbeoordelingstheorie op motivatie richtinggevend was bij het beschrijven van de doelen van de leerlingen en de condities die de leerkrachten voor het bereiken ervan dienen te scheppen.

Het boek wordt afgesloten met een lijst van ongeveer 1500 boeken en artikelen (Hoofdstuk 14) een zakenregister (Hoofdstuk 15) en een personenregister (Hoofdstuk 16).

Het werk dat Heckhausen gecreëerd heeft, moet gekarakteriseerd worden als een monument dat zijn gelijke niet kent, noch in Europa noch in enig Angelsaksisch land. Ik ben vooral getroffen door een drietal zaken. Daar is ten eerste de wijze waarop Heckhausen historische figuren en hun theorieën uit de motivatiepsychologie actueel maakt. Op geen enkel moment tijdens het bestuderen van het boek is de gedachte bij mij opgekomen dat het boek slechts een saaie parade bevat van ideeën van allerlei motivatiepsychologen. De spanning blijft gehandhaafd door het feit dat de auteur steeds laat zien hoe ver een onderzoeker, werkend vanuit zijn theorie is gekomen, welke moeilijkheden hij op zijn weg ontmoette en welke verrassende wendingen anderen aanbrachten. Met dit boek is uitstekend duidelijk te maken hoe het bedrijven van onderzoek in de psychologie verloopt en hoe noodzakelijk kennis van de geschiedenis is.

Een tweede punt waardoor het boek trefte, is de behandeling van het empirisch onderzoek dat in het kader van een bepaalde theoretische opvatting past. De auteur slaagt er telkens in zeer trefzeker de kern van een onderzoek te presenteren. De kunde die dit vereist is door hem tot een kunst verheven. Ook de kritische zin ontbreekt niet, steeds wordt aangetoond dat de kennis die men opbouwt, gebonden is aan de wijze waarop men het onderzoek inricht.

Het laatste opvallende punt wat ik hier wil noemen is de ruime aandacht voor de prestatieactivatie. Bij de lezer kan de vraag opkomen of een dergelijke ruime aandacht wel in verhouding staat tot de betekenis die deze klasse van motivatie heeft in het totaal van het handelen van de mens. Die ruime aandacht lijkt alleen gerechtvaardigd als men de stelling wil verdedigen, dat meer dan de helft van de psychologische situaties waarin mensen in het leven van alledag verkeren, prestatiethematisch van karakter zijn, d.w.z. dat deze het karakter hebben van opgaven die

zij meester willen worden en die voor hen tot een resultaat leiden dat beoordeeld kan worden aan de hand van een norm. Heckhausen zal deze stelling zeker willen verdedigen! Een andere weg ter rechtvaardiging is een vergelijking te maken tussen de nieuwe modellen die Heckhausen in hoofdstuk 12 presenteert en een op dit moment actuele, andere algemene cognitieve motivatietheorie. Als voorbeeld neme men de theorie die naar voren is gebracht door J. R. Nuttin in zijn boek: *De menselijke motivatie, Van behoefte tot gedragsproject*. Deventer, 1981. Vermoedelijk zou een dergelijke vergelijking talrijke parallellen opleveren, waardoor men kan concluderen dat de modellen van Heckhausen een algemene strekking hebben.

De doelgroepen kunnen allen voldoende aan hun trekken komen door bestudering van het boek of delen hieruit. Het boek heeft echter een zeer hoge moeilijkheidsgraad. Twee jaar achtereen heb ik delen uit het boek behandeld voor studenten in de psychologie en pedagogiek. Ondanks een goede voorkennis van de Duitse taal haalde de gemiddelde student hoogstens drie pagina's per uur. Als redenen hiervoor gelden de hoge abstractiegraad en de gecompri-

meerde weergave van het empirisch onderzoek. Dit te begrijpen vraagt van de lezer een zich voortdurend herhalend proces van zich inleven in een onderzoek en de achterliggende theorie. Onderzoekers zullen vooral kunnen profiteren van de hoofdstukken 11, 12 en 13 die informatie bevatten m.b.t. de laatste stand van zaken in het gebied van de motivatie. Docenten in de pedagogiek die op zoek gaan naar onderwijspsychologisch onderzoek vinden her en der verspreid in het boek onderzoeken die voor het onderwijs relevant zijn. In het bijzonder het laatste hoofdstuk kan ik van harte aanbevelen. Verder is er in het Nederlands taalgebied het boek onder redactie van de Nijmeegse psycholoog E. E. J. de Bruyn, *Ontwikkelingen in het onderzoek naar prestatiemotivatie*. Lisse, 1979. De hoofdstukken 7 en 8 gaan over taakgebonden motieven in het onderwijs en zijn geschreven vanuit het zelfbeoordelingsmodel van Heckhausen. Het optimaliseringsmodel van Heckhausen is geheel verwerkt in deze door Nijmeegse psychologen geschreven hoofdstukken.

A. Pennings